

המדיניות כלפי יידיש ברוסיה הצארית *

בשנת 1897 ערכה רוסיה הצארית מפקד אוכלוסין ובו ביקשה לרשום את דת כל ובושביה ואת לשונם. מתוך 5,125,000 היהודים, שהתגוררו ברחבי האימפריה, הכריזו 97% על יידיש כלשון-האם שלהם. 24.6% בלבד ציינו, שהם מסוגלים לקרוא רוסית (Schwartz 1951: 12-13). על סמך נתונים מרשימים כליכך אודות האחדות הלשונית היהודית על מפתן המאה ה-20 ניתן היה לצפות, שבימים ההם תצמח ותעלה גם תרבות יידיש מודרנית מסועפת על פני רוסיה רבתי, בתחומי הספרות, העיתונות, פרסום כתבי-העת, התיאטרון, החינוך, וכמו כן תתייצב גם מערכת ארגונים חברתיים ותרבותיים המתנהלים ביידיש. אף על פי כן לא היה בנמצא ב־1897 אפילו עיתון יומי אחד ביידיש, אף לא שבועון, ולא כתבי-עת ספרותי ביידיש בכל רחבי רוסיה הצארית. אין גם זכר ללהקות תיאטרון ממוסדות, ולא היו בנמצא גם בתי-ספר יהודיים מודרניים שלשון הוראתם היא יידיש, אף לא ארגונים חברתיים או תרבותיים, שפעלו באמצעות השימוש ביידיש כלשון של תקשורת. מעטות הלשונות האחרות באירופה המרכזית או המזרחית שהיו יכולות "להתפאר" בכמות מצומצמת כליכך של מוסדות תרבות.

ובשעה שהספרות היפה ביידיש, שפורסמה בספרים או בחוברות, נתגלתה כבעלת עוצמה ממשית בחיי היהודים ברוסיה החל משנות ה-60 של המאה ה-19, הרי כל יתר המוסדות לסוגיהם בתחומי תרבות יידיש פיגרו הרבה אחריה בהתפתחותם ההיסטורית. הסיפור הקצר ביידיש ואף הרומאן היו בין הכלים החשובים ביותר, אשר באמצעותם הגיעו המשכילים היהודים לידי הבעה עצמית ואף לידי קומוניקאציה עם הציבור היהודי. עשרות אלפים מבין יהודי רוסיה נהרו אל מוכרי-הספרים המקומיים כדי להשיג את היצירות של אייזיק מאיר דיק, מנדלי מוכר-ספרים, יצחק יואל לינצקי, נחום מאיר שיק'ביץ' (שמ"ר) וכתביו הראשונים של שלום-עליכם. התפשטות הסיפורת ביידיש היה בה כדי לחולל תמורה בהרגלי הקריאה, בפעילות בשעות של פנאי ואף – יותר מכל דבר אחר – באורחות החשיבה של ציבור רחב מתוך החברה היהודית ברוסיה. אך בתחום העיתונות, כתבי-העת, התיאטרון והחינוך היתה הפעילות ביידיש דלה וספוראדית, ואילו במשך שנות ה-90 היא בעצם חדלה להתקיים. ולא עלתה מערכת תרבות מודרנית רב־ממדית ביידיש –

* מסה זו פורסמה במקורה באנגלית בקובץ: From Ancient Israel to Modern Judaism: Intellect in quest of understanding, Essays in honor of Marvin Fox, Scholars Press, Atlanta, Georgia, volume four, 155-171.

והכוונה היא לא רק לתחום הספרות היפה, אלא לכל השטחים שנזכרו כאן לעיל – עד העשור הראשון של המאה ה-20. עובדה זו נעלמה מעיני רבים מפני ההשגים הספרותיים הניכרים של מנדלי מוכרספרים, שלום-עליכם וי. ל. פרץ ממש בתקופה הזאת. המונח 'תרבות יידיש' (יידישע קולטור) נפוץ למדי בשנים המוקדמות של המאה ה-20.¹

הפיגור בהתפתחות של תרבות יידיש המודרנית דורש הסבר היסטורי. אחרי ככלות הכול, הרי דווקא במאה ה-19 התפתחו הלשונות של עמים רבים באירופה המזרחית והמרכזית כגון פריחת התיאטרון בלשון הפולנית, העלייה בהיגוך וההשכלה בלשון הרוסית, ההתפתחות של העיתונות החזקה וכתבי-העת המיוחדים בצ'כית ובהונגרית. התפתחות זו עברה גם על יידיש, אלא שזה התרחש הרבה הרבה יותר מאוחר מאשר בלשונות האחרות באותו המרחב הטריטוריאלי.

הנשאלים באורח ישיר או עקיף בנושא הנ"ל הציעו שני פירושים לתופעה. לפי הפירוש הראשון עולה, שעל יהדות רוסיה לא עבר במשך המאה ה-19 אלא תהליך זעום של מודרניזציה בכלכלה, בחברה ובתרבות. הרוב הגדול של יהודי רוסיה המשיך לגור בעיירות ונהג בחיי היום-יום על פי אורח-החיים המסורתי, במתכונת תרבותית הטרום-עירונית וטרום-תעשייתית. את צרכי הדעת, האינפורמציה, ההדרכה המוסרית וההעשרה הרוחנית סיפקו במידה מניחה את הדעת ה'חדר', בית-המדרש, ה'שטיבל' והחצר החסידית, וכמובן גם הבית והסביבה השכנה. ורק על סף המאה ה-20 עבר על חלק ניכר מיהדות רוסיה תהליך של אורבאניזציה, תיעוש וסקולאריזציה. מורכבות החיים העירוניים והתרופפות הזיקות האישיות, גם התפשטות השקפת-חיים חילונית וראציונאלית, הפכו את קליטתן של צורות התרבות המודרניות של אירופה, כגון עיתונים, כתבי-עת, תיאטרון ובית-ספר מודרני, לא רק לאפשרית אלא אפילו להכרחית. הווה אומר: תנאים סוציאליים וכלכליים לעלייתה של תרבות יידיש מודרנית לא היו קיימים למעשה עד סוף המאה.²

פירוש מאקרו-סוציולוגי זה סותר בגלוי עובדות רבות. גישתו הסטטטית והפשטנית אל החיים היהודיים במאה ה-19 קלושה וניתנת להפרכה. האורבאניזציה והתיעוש של היהדות הרוסית-פולנית התרחשה באורח מהיר למדי כבר בשנות הששים, ועימם גם הטראנספורמציה בחיי התרבות.

די רק להצביע על התפתחויות עיקריות אחדות: ההשפעה החילונית של רעיונות ההשכלה היתה בולטת במרכזים כמו וילנה, קובנה, ברדיצ'ב ואודיסה. הנה עלתה גם אינטליגנציה יהודית ניכרת, מתבוללת בתרבות הרוסית בסנט פטרבורג, מוסקבה, אודיסה וקייב. בשנות השבעים עלה מספר התלמידים היהודים בגימנסיות ובאוניברסיטאות הרוסיות על מספר תלמידי-הישיבות. בווארשה תפסה בורגנות יהודית מתבוללת בתרבות ובלשון הפולנית עמדות מפתח בקהילה ובחברה היהודית, ואפילו בחיי התרבות הפולנית. קשת של בתי-ספר יהודיים מודרניים – הנתמכים ע"י המדינה, ציבוריים ואף פרטיים – עלו ונתרבו, ומגמתם לשזור לימודים יהודיים עם כלליים; וכן עלתה כפורחת העיתונות בעברית (לרבות שני עיתונים יומיים, החל משנת 1886) [Zipperstein 1983; 1985; שאצקי 1953]. מכל

מקום, כל המגמות התרבותיות הנ"ל באו לידי ביטוי בעיקר ובמובלט ברוסית, בפולנית ובעברית, לא בידיש.

וכאן, בדרך כלל, עולה הפירוש השני. המשכילים וכן האינטליגנציה היהודית התייחסו לידיש בסלידה ובבוז. הם ראו בה התגלמותה של העבר השנוא מימי הביניים. המשכילים עיצבו את יצירותיהם התרבותיות בעברית, אשר היתה נערצת עליהם "כשפה היפה השרידה היחידה", בשעה שהאינטליגנציה דבקה ברוסית ובה פרסמה את כתביהעת שלה ואף הפכה אותה ללשון הלימודים בבת-יהספר שלהם וללשון התקשורת בארגוניהם. יידיש היתה מוקצית מחמת סלידה ונידונה לקמול ולמות, ומוטב מהר ככל האפשר. במקרה הטוב ביותר נתפסה יידיש על כורחם כרע הכרחי, שיש להגביל את תפקידה ליעד זמני וחולף של הפצת דעת בקרב בני הדור המבוגרים והקשישים של יהודים חסרי-השכלה, שכבר אחרו את המועד ואין עוד לאל ידם לרכוש לשון אחרת. עם גישה כליכך שלילית אל הלשון לא יכול היה להיווצר בסיס אידיאולוגי כלשהו לעלייתה וצמיחתה של תרבות בידיש.

ורק בפרוס המאה החדשה שינה חלק מהאינטליגנציה היהודית את גישתו לידיש, בעיקר בהשפעת תנועת הפועלים היהודית והזרוע הפוליטית שלה, מפלגת ה'בונד'. לפתע גילו בידיש לא רק אמצעי תרבותי בעל ערך, אלא גם אוצר של תרבות לאומית. ואז פרצו ועלו לראשונה אל הזירה ההיסטורית העיתונות, בית-הספר והתיאטרון בידיש³.

פירוש אידיאולוגי זה, שהיה מקובל ופופולארי מאד בייחוד בקרב הבונדאים, אשר ביקשו לתבוע לעצמם זכות על עלייתה של תרבות יידיש המודרנית, נראה קל מדי וחלק במידה רבה. החל משנות הששים של המאה ה-19 החל מספר גדול וגדל של סופרים לתמוך ביידיש כמכשיר להפצת השכלה. נזכיר כאן את שמותיהם של אלכסנדר צדרבוים, שלום-יעקב אברמוביץ' (מנדלי מוכר-ספרים), משה-לייב לילינבלום, אברהם פֶר גוטלובר ואברהם גולדפאדן, העשויים לסמן רק דוגמאות מפורסמות של פעילות מוקדמת בכיוון הזה. אפשר שחשו באי-נוחות מסויימת בבואם לכתוב ב'ז'ארגון' המזולזל, ואף אולי פיקפקו בחיוניות שלו לאורך ימים. אף על פי כן הם הוסיפו לפעול בכיוון זה, גם נוכח ההתנגדות הקולנית מעבריים. אפילו אנשי רוח אחרים שנטמעו בתרבות הרוסית, כגון איליה אורשאנסקי ומנשה מרגוליס ראו יתרון ותועלת בקידום ההשכלה באמצעות האיריים העממי⁴.

אחרי הפוגרומים של שנות השמונים ('הסופות בנגב', 1881-1882) שפך חלק ניכר מן האינטליגנציה היהודית את מפחי-נפשו, ואת חקקי-הלב שהסעירו אותה, על הלשון. ההשקפה, שיידיש היא מדיום לגיטימי והיא טעונה יכולת למלא תפקיד בעל ערך בהווה ואף בעתיד, הלכה והתפשטה. ידוע, למשל, ששלום-עליכם וי. ל. פּרץ העלו תמורה-בהשקפה בעניין השפות, אך רבים אחרים חזרו והחזיקו בעקבותיהם. מחקר יסודי וממצה בתחום זה עשוי, לדעתי, לגלות שהתמורה החיובית כלפי יידיש דווקא עלתה תחילה בקרב חלקים מן האינטליגנציה ה'בורגנית' (בשנות השמונים) ורק מאוחר יותר בקרב האינטליגנציה המארקסיסטית והראדיקאלית (בשנות התשעים)⁵.

אם התנאים החברתיים והאידיאולוגיים הדרושים לפריחתה של תרבות יידיש

מודרנית היו כבר קיימים בשנות הששים, קל וחומר – בשנות השמונים, נשאת בעינה השאלה: על שום מה לא החל הרנסאנס התרבותי רחב-הממדים אלא בתקופה מאוחרת יותר? לפי דעתי, אין לייחס דחייה זו אלא לגורם 'היצוני', שהזנח במידה רבה, לאמור: הסטאטוס הפוליטי הפרובלמטי של יידיש ברוסיה הצארית. המדיניות הצארית, שנהגה להגביל את יידיש ולהוציאה מחוץ לחוק בהקשרים שונים, מנעה את פריחתה המלאה של תרבות יידיש המודרנית עד אשר מערכת האיסורים וההגבלות נחלשה או בוטלה לחלוטין. נפנה אפוא עתה אל הנושא של הפוליטיקה האימפריאלית כלפי יידיש.

העיתונות וכתבי-העת

במשך כל המאה ה-19 היה רק יהודי אחד על פני כל רוסיה הצארית, שהצליח להשיג רשיון ממלכתי להוצאת עיתון ביידיש. היה זה אלכסנדר צדרבוים. היו לו לצדרבוים קשרים פוליטיים הדרושים כדי להגיע אל מוסדות הממשלה, והוא עצמו היה 'שתדלן' מובהק שידע כיצד לשכנע, לפייס ולשחד את הפקידים הרוסיים. אף על פי כן אפילו הוא נתקל בהתנגדות רשמית ניכרת לפרסומו של השבועון 'קול מבשר', שהיה כתב-העת המודרני הראשון ביידיש (אודיסה, 1862-1871). בקשתו הראשונה לפרסם את השבועון נדחה ע"י משרד הפנים. הוא הצליח להבטיח פרסום לגאלי לכתב-עת זה אך ורק "כמוסף ביהודית-גרמנית ל'המליץ'", השבועון בעברית שיצא לאור בעריכתו ובבעלותו. שנים רבות הופיע 'הקול מבשר' באמצעות הפיקציה הלגאלית, כאילו אין זה אלא מוסף ל'המליץ', ולשונו היא בעצם גרמנית. ב-1868 עמד הצנזור הרוסי כמעט להפסיק את פרסומו של 'הקול מבשר', כאשר התברר לו, שבניגוד לרשיון המקורי אין השבועון נדפס בגרמנית באותיות עבריות, אלא ביידיש. חודשים היה צדרבוים צריך לחפש פרוטקציה אצל השלטונות, וכנראה גם להחליט במערכת להתחייב ב'גירמון' לשוני של 'הקול מבשר', כדי להציל את השבועון מסגירה כפויה (ציטראָן 1923: 9, 63; 1928: 96-129).

כאשר צדרבוים השיג רשיון להעביר את 'המליץ' מאודיסה אל סנט פטרבורג הבירה – נדחתה בקשתו לצרף להעברה זו גם את 'הקול מבשר'. צדרבוים נאלץ להשאיר את השבועון באודיסה, בידי עורך בלתי מוצלח, אשר גרם לחיסולו המהיר. בסנט פטרבורג נתקל צדרבוים בקיר אטום של התנגדות ביורוקראטית להוצאת עיתון ביידיש בבירה. נסיונותיו החוזרים ונשנים במרוצת השנים היו ללא הועיל. לבסוף, בימי כהונתו קצרת-הזמן של הנסיך ניקולאי איגנאטב בתפקיד שר הפנים (ממרץ 1881 עד יוני 1882), השיג צדרבוים רשיון להוציא לאור את השבועון 'דאָס יודישעס פֿאַלקסבלאַט' (1882-1890). מן הראוי לציין, שצדרבוים ואיגנאטב היו מכרים ותיקים (ציטראָן 1923: 117; דובנאָוו 1929: 10-16).

קיומה של עיתונות ביידיש ברוסיה היה לחלוטין תלוי במזלו של איש אחד, בהתמדתו ובכושר העמידה שלו. כאשר 'דאָס יודישעס פֿאַלקסבלאַט' נסגר (לאחר שגם הוא נמסר לידיו של עורך חדש וכושל) – נשארו 5.8 מיליון יהודי רוסיה ללא עיתון אחד ביידיש. כל יתר הפונים והמבקשים רשיון להוצאת עיתון ביידיש נחלו

תבוסה מוחצת. שלום יעקב אברמוביץ' היה מתוסכל פעמים רבות, כאשר כל נסיונותיו להשיג רשיון בשנות הששים והשבעים עלו בתוהו (שמרוק 1978: 289-290). יצחק'יואל לינצקי נהג באורח מתוחכם יותר לאחר שנכשל פעם אחר פעם. הוא עבר את הגבול אל גאליציה השכנה (שהיתה כלולה באימפריה ההאבסבורגית), שיתף פעולה עם אברהם גולדפאדן והחל לפרסם שם את עיתונו 'ישראל'יק' (למברג 1875-1876), שהיה מיועד לקוראים ברוסיה. אך לא עבר זמן רב, ושלטונות רוסיה הצארית אסרו על הבאתו של העיתון לרוסיה. ומאחר שאבדו לו רוב קוראיו, שבק העיתון 'ישראל'יק' חיים לכל חי. גם מיכאל לוי רדקינזון הלך בעקבות לינצקי ופרסם מעבר לגבול, בפרוסיה, את 'הקול לעם' (קניגסברג 1876-1879). מתוך כוונה להגיע אל קהל קוראי יידיש ברוסיה (ציטראן 1923: 89-116). סביר להניח, שכבר בשנות השבעים נקט משרד הפנים הרוסי במדיניות ברורה של איסור פרסום עיתונים ביידיש. הווה אומר מדיניות ולא גחמה ביורוקראטיה, המזיזה בהכשלות ובסחבת. לפחות אחד מן המשקיפים בני-הזמן, אהרן ליברמן, אבי הסוציאליזם היהודי המודרני, האמין שאיסור מדיני מעין זה אמנם הופעל. במכתבו אל הסוציאליסט הרוסי ו. סמירנוב, במאמץ להסביר מפני מה הוא מפרסם את כתבי-העת שלו 'האמת' בעברית ולא ביידיש, הוא כתב:

"מאחר שאנו מדברים אודות עיתון לגאלי, נאלצנו לבחור בעברית. ז'ארגון (כלומר - יידיש) מדוכא על-ידי הממשלה הרוסית מתוך כוונה להטמיע את היהודים בלשון הרוסית; ופרסומים בז'ארגון בחוץ-לארץ נתקלים בקשיים שאין כלל להתגבר עליהם, ללא כל קשר לתוכנם" (מרמר 1951: 141).

הנחתו של ליברמן, שתכלית האיסור לפרסם כתבי-עת ביידיש אחוזה במגמת הרוסיפיקאציה הלשונית של היהודים, היתה לכל הנכון מבוססת. התמונה היתה הרבה יותר ברורה בשנות השמונים והתשעים. י. פיאווקסיטוב, הפקיד הממונה על ענייני העיתונות במשרד הפנים הרוסי, דחה פעמים רבות פניות לרשיונות להוציא לאור עיתון יומי או שבועון ביידיש בהצהרה הרדודה: "לעולם לא יהיה ברוסיה עיתון ביידיש". טוען פיאווקסיטוב בזכרונותיו, שאי אפשר היה כלל לפקח על עיתונים ביידיש, מאחר שאין כל אפשרות להשיג לתכלית זו צנזור מהימן. במשרד הפנים, במדור העיתונות, איש לא ידע את הלשון הזאת, והנסיין הוכיח, שביהודים - אפילו ביהודים מומרים - אין לתת אמון בעניין הצנזורה. היורש שלו, סולוביוב, אף הוא התנגד כמוהו להמציא רשיון לעיתון בלשהו ביידיש ואף הזהיר, ש"יידיש היא מסוכנת ביותר מנקודת ראותה של הממלכה". באשר היהודים היו ידועים כמהפכנים, העיתונים ביידיש, אם אמנם יצאו לאור, יפיצו את הרעיונות המהפכניים. כהוכחה הוא הזכיר את עיתונות המחתרת ביידיש של ה'בונד' (גינזבורג 1944: 185; דרוק 1927: 9-10; הערץ 1972: 294-366).

כתוצאה מן הנ"ל נדחו על הסף כל הפניות לרשיון להוציא עיתון יומי ביידיש: של מרדכי ספקטור ב'1894, של ש. רפפורט (השותף ב'המליץ') ב'1896, של אליעזר קפלן (ראש הוצאת הספרים 'אחיאסף' בווארשה) ב'1898 ושל צבי פרילוצקי ב'1902. לפי רשימה אחת היו במשרד הפנים ב'1902 35 פניות כאלה (דרוק 1927: 15-14, 20, 21, 23; ניגער 1952: 228-229).

ללא תקווה להשיג רשיון ממלכתי נקט קפלן בתחבולה של לינצקי ורדקינזון; בית-ההוצאה שלו בווארשה הוציא לאור שבועון ביידיש 'דער יוד' (1899-1903), שנערך ע"י יהושע-חנא רבניצקי באודיסה, אבל הודפס מעבר לגבול האוסטרו-הונגרי – בקראקוב. משם נשלח השבועון בדואר לקוראיו ברוסיה הצארית (דרוק 1927: 23-30).⁶

הישועה באה מכיוון בלתי צפוי. כאשר ויאצ'סלאב פֶּלֶבֶה הפך לשר הפנים, ב־1902, הוא החליט להרשות פרסום של עיתון יומי אחד ביידיש בבחינת ניסוי, מתוך כוונה ומאמץ להתחרות בעיתונות המחתרת של ה'בונד'. וכך יצא לאור העיתון היומי 'דער פֶּרינד', העיתון הראשון ברוסיה שלושנו יידיש. בימי מהפכת 1905 ואחריה, התחוללה ממש התפוצצות של עיתונים יומיים ושבועונים ביידיש, כאשר הושגה מידה רבה יותר של חופש הביטוי, ובזירה הופיעו עיתוני-יום בעלי תפוצה המונית כמו 'הַפֶּינט' ו'מאַמענט' (דרוק 1927: 15; גינזבורג 1944; קירזשניץ 1930). אך התנאים הסוציאליים הפנימיים לצמיחתה של עיתונות יומית ביידיש בשלו כבר לפני כן. ברומניה, בה התגוררה אוכלוסייה יהודית קטנה בהשוואה לכל יהדות רוסיה, גם ללא התערבות מצד השלטונות, הופיע עיתון יומי ביידיש כבר ב־1877, ומספר רב של שבועונים יצאו תוך תחרות גדולה בשנים המאוחרות של המאה ה־19. ברוסיה עצמה הופיעו שני עיתונים יומיים בעברית החל משנת 1886 – 'המליץ' בסנט פטרבורג ו'הצפירה' בווארשה (עיתון שלישי 'היום' לא החזיק מעמד אלא זמן קצר). אין ספק, שקהל הקוראים הפוטנציאלי הגדול ביידיש היה מאפשר את קיומם של לפחות עיתונים יומיים אחדים, אילו לא היה האיסור מטעם השלטון הצארי. המדיניות המיניסטריאלית כלפי עברית היתה נוחה יותר, מפני שהעיתונים בעברית הגיעו למספר מוגבל יותר של קוראים (טאמבור 1977; גינזבורג 1944: 185; דרוק 1927: 9).

אותה המדיניות היתה נהוגה גם כלפי כתבי-עת ספרותיים ואחרים. על פי התקנונים האדמיניסטרטיביים של השלטון הצארי נחשבו כל הפרסומים הפריודיים – ללא כל התחשבות כלל בכמות ההפצה, בגודל או בנושא – בבחינת עיתונים. לפיכך גם לא היו במאה ה־19 ברוסיה הצארית כתבי-עת ביידיש מכול וכול. היידישע פֶּאַלקס־ביבליאָטֶהעק' של שלום-עליכם (1888, 1889) וה'הוייד פֶּרינד' של מרדכי ספקטור (1888, 1889, 1894, 1895, 1896) לא היו כתבי-עת, אלא קבצים ספרותיים עבים, שראו אור לא יותר מאשר פעם בשנה. וכך, כל כרך נחשב בעיני השלטונות כספר נפרד. הצנזורה של ספרים היתה מופקדת בידי מחלקה נפרדת של משרד הפנים; ולא היתה מדיניות אדמיניסטרטיבית שאסרה על פרסום של ספרים ביידיש.⁷

חוסר האפשרות להוציא לאור כתבי-עת ביידיש מכל סוג שהוא, הוליד את י.ל. פרץ לתחבולה מחוכמת. הוא הוציא סידרה של עלונים ב־1894, המוקדשים כל אחד לכבוד חג מחגי ישראל. וכך נתאפשר לו לפרסם למעשה כתבי-עת, שההיסטוריונים של ספרות יידיש קוראים לו 'יום־טוב' בלעטלעך' (עלוני חג). מבחינה אדמיניסטרטיבית ולגאלית כל עלון לא היה אלא ספר לעצמו, עם כותרת נפרדת (כגון 'דער שופר', 'הושענא', 'חמישה עשר', 'גרינס אויף שבעות וכד'). הציון

היחיד, שחיבר בין כל העלונים, היה במלים 'פרץ אויסגאבע' (פרסום פרץ), שהופיעו בעמוד השער (ניגער 1952: 229–245)⁸. אלא שהיה קשה להמשיך בהוצאת כתבי־עת מדומים מעין אלה, ולהעבירם בשלום דרך מסגרת הצנזורה הביורוקרטית. משרד הפנים היה מספיק חכם כדי להבחין בתחבולות לעקוף את האיסור לפרסום כתבי־עת בידיש. מכל מקום, המכשול העיקרי, שהוקם ע"י הצנזורה לעומת תחבולות העקיפה, היה משך הזמן בין כתיבת הספר ופרסומו לבין סיום סקירתו ע"י בודקי הצנזורה. התוצאה היתה, כאמור, שכתבי־עת בידיש לא החלו להופיע ברוסיה אלא בעשור הראשון של המאה ה־20, עם שינוי במדיניות העיתונות.

התיאטרון

הגזירה המדהימה ביותר של הממשל הצארי נגד יידיש היתה צו האיסור המלא על התיאטרון בידיש, שנתפרסם באוגוסט 1883. תזכיר סודי מטעם משרד הפנים אל מושלי המחוזות הודיע: "מתוך שיקול שמחוזות מסויימים בלשון יידיש שהותרו אינם הולמים לחלוטין, הוחלט שיש הכרח לאסור את ההצגה של מחוזות בידיש בתיאטראות" (רימיניק 1927: 87; גינזבורג 1937: 167). ביצוע הגזירה נמסר לידי שלטונות המשטרה.

הוראה בוטה וקאטגורית זו אין בה כדי לגלות את המניעים והסיבות לגזירת־התיאטרון. חוקר סובייטי העלה על הדעת, שהאיסור בא בעקבות הלשנות מצד הבורגנות היהודית המתבוללת בסנט פטרבורג, שנפגעה ונבוכה אל נוכח ההצגות, שזכו לקהל צופים רב באולמות בבירת הממלכה (רימיניק 1927). אחרים סברו, שהאופרטה של גולדפאדן 'בר פוכבא', שהעלתה אידיאליזאציה של מרד היהודים נגד השלטונות הרומיים במאה השנייה לספירה, נתפרשה על־ידי השלטונות כאלגוריה מוסווית שבאה לקרוא למהפכה ברוסיה (Sandrow 1977: 62). הפירוש האחרון נראה לי יותר משכנע, ואפשר, אולי, גם למצוא אחיזה לפירוש זה בדברי צו האיסור, הרומז אל מחוזות שנפסלו להצגה מחמת תוכנן.

מכל מקום, השאלה החשובה יותר שיש להציגה בהקשר זה היא: מפני מה כפה משרד הפנים באורח נמרץ כל־כך את האיסור על התיאטרון בידיש במשך שבע־עשרה שנים (עד 1900), חזר על תוקפו בשנים 1888, 1891, 1887 ו־1900, ואף הוסיף להסתמך עליו גם בשנים מאוחרות יותר? (גינזבורג 1937: 170; רימיניק 1927: 88). הרי לא היתה מערכת השמצות חזקה נגד התיאטרון בידיש מצד הבורגנות היהודית המתבוללת ברוסיה במשך כמעט עשרים שנה! במידה מסויימת ניתן לתלות את הדבר באינרציה הביורוקרטית, אך מן הראוי להבחין גם בשיקולים פוליטיים רחבים יותר של 'בטחון המדינה', שהיו מעורבים כאן. ניתן לשער, שהיהודים נתפסו בחוגי השלטון כיסוד בוגדני, חתרני, העשוי לקשור קשר להחריב את רוסיה, ואילו הבממה היתה מוכרת כתחום ציבורי שפחות מכל ניתן היה לפקח עליו. באמצעות הצנזורה ניתן היה לברוק טקסטים (של ספרים, עיתונים ואפילו מחזות), אך כיצד אפשר היה לפקח על תוכנם של דברים, שאנשים

משמיעים למעשה מעל הבמה, ובנוכחות קהל צופים גדול? הפחד מפני תעמולה מהפכנית מופצת באמצעות הבמה בידי השפיע כנראה במידה רבה. גזירת האיסור ב־1883 הנחיתה מהלומה מוחצת על ראשית פריחתו של תיאטרון יידיש הקטן ברוסיה, שהחלה ב־1879, בשעה שאברהם גולדפאדן, אבי תיאטרון יידיש המודרני, הגיע עם להקת שחקני מרומניה לאודיסה. המחזות שלו הפכו ללהיטים סוחפים, ולא ארך זמן רב וההצגות של להקת גולדפאדן בערים ובעיירות של תחום המושב, ואפילו במוסקבה ובסנט פטרבורג, זכו להדים חיוביים בסקירות של העיתונות הרוסית. להקות תיאטרון מתחרות צצו חדשות לבקרים, מהן שהתפצלו מן הלהקה המקורית של גולדפאדן, ואף נטלו לעצמם בגנבה את הרפרטואר של מורם ורבם. בימים שגזירת האיסור הונחתה, היה הציבור היהודי באודיסה אחוז "טירוף" לתיאטרון. גולדפאדן נסע לסנט פטרבורג וביקש לבטל את הצו הקטלני, אך כל מאמציו עלו בתוהו (גארין 1918: 204–256; ווינשטיין 1930: 243–254; זילבערצוויג 1931: 302–312).

התוצאות של גזירת האיסור הורגשו חיש מהר. לא עבר זמן רב ומיטב השחקנים בתיאטרון יידיש (כגון יעקב אדלר, בוריס טומאשבסקי, זיגמונט מוגולסקי) היגרו לאנגליה ולארצות הברית. גולדפאדן עבר לווארשה ב־1886, מקום שם לא הקפידו על כפיית הגזירה בחמש השנים הראשונות. הלהקה שלו היתה יכולה להופיע ולהציג על בסיס חצי־לגאלי, כאשר היא נרשמה כחלק מלהקת תיאטרון רוסית בעלת רשיון. ללהקה רוסית זו שילמה להקת גולדפאדן כמחצית מהכנסותיה. אבל ב־1887 הגיע גולדפאדן למסקנה, שהסידורים הנ"ל והתנאים הכלליים של תיאטרון יידיש ברוסיה הם בלתי נסבלים, ואף הוא קם והפליג לאמריקה.

אחד ממנהלי התיאטרון בידיש, ששרדו לפליטה ברוסיה, אברהם פישזון, פיתח את הטכניס של הצגת המחזות בידיש במסווה של תיאטרון "גרמני", שהציל את תיאטרון יידיש מכליון. הוא היה ממציא לצנזורים טקסטים של אופרטות מאת גולדפאדן בתרגום גרמני ופונה לפקידי המשטרה ומבקש רשיון להציג אותם. תחבולה זו הפכה להיות אורח־חיים של להקות שחקנים נודדים, שהפעילו את התיאטרון בידיש ברוסיה במשך שנות ה־80 וה־90. אך זה היה רחוק מלהיות תרופת־פלאים. ברוב הערים והעיירות לא הסכימו מפקדי המשטרה לעשות את עצמם 'כלא־יודעים', וסרבו להעניק רשיונות להצגות ה"גרמניות" המזויפות. הערים בעלות ישוב יהודי גדול (וארשה, וילנה, ברדיצ'ב, ז'יטומיר ועוד) היו בלומות ואסורות בפני הלהקות שהציגו בידיש. על פי זכרונותיו של הסופר יעקב דינזון לא היה תיאטרון יידיש בווארשה במשך 18 שנים. הצגות בידיש לא ניתן היה להעלות על הבמה במחזות שלמים (כגון קיוב, צ'רניגוב, וולין, פולטאבה, גרודנו ועוד), שבהם קיימו שלטונות המשטרה בחומרה ובהקפדה את האיסור. ללהקות נודדות של שחקנים בידיש היו סיכויים טובים יותר להשיג (או ליתר דיוק – לקנות) רשיון בעיירות נידחות שכוחות־אל, אשר בהן לא חשש השוטר המקומי להיתפס על חם בידי הממונים עליו. וכך הציגה הלהקה של פישזון בעיירה הקטנה זוויל (ברוסית: נובגורודו־וולינסק) במשך חצי שנה, אך לא הצליחה למצוא מקום אחר לפנות אליו.

ואמנם התעוררו בעיות גם כאשר ניתנו הרשיונות. השוטר המקומי דרש בדרך כלל שהמחזה אמנם יוצג בגרמנית, והיה אפילו שולח מרגל, או אף בא בכבודו ובעצמו, כדי להיווכח מהי השפה המושמעת מעל הבמה. אם השחקנים לא השמיעו דיבור הדומה במשהו לגרמנית, הוא היה מבטל את הרשיון, ובמקרה הגרוע, מפסיק את ההצגה ומחרים את הקופה. ומאידך גיסא, אם השחקנים עשו את מיטב מאמציהם לדבר גרמנית, הקהל לא היה מסוגל להבין את דבריהם, ואחרי שתיים-שלוש הצגות הוקיר את רגליו מן התיאטרון.

קיומו של התיאטרון בידיש היה בשנים האלו תלוי חיונית בשוחד, וההכרח לשים בכיסו של השוטר כרבע או אף מחצית מכספי הקופה, הביאה את רוב הלהקות לידי פשיטת רגל (פִּישׁוּאָן 15.1.1926; פּרילוצקי 1921; לובאָמירסקי 1927: 95-98).

התיאטרון בידיש התקיים ברוסיה בתנאי אילוף חמורים אלה כמעט עשרים שנה. כל אותו זמן היגרו לאמריקה גלים גלים של שחקנים ושחקניות צעירים ומוכשרים. לאיזו מין 'קאריירה מזהירה' הם עשויים היו לצפות ולקוות, כאשר שערי וארשה, אודיסה וסנט פטרבורג, וכמעט כל עיר גדולה הוגפו לפני התיאטרון בידיש, ואילו חיי השחקנים דומים היו לחיי עבריינים הנמלטים על נפשם? פיתוי ההגירה תרמו לחוסר היציבות של הלהקות ואף לקיצור חייהן.

באופן רשמי היה התיאטרון בידיש עדיין בבחינת הברחה עד ערב המהפכה ב־1917. בשנת 1904 דן הסנאט הרוסי בפנייתו של פישוון לבטל את הגזירה, ודחה אותה על הסף. אך למעשה, כבר בשנת 1900, החלה המשטרה להקל במאמצי הכפייה של הגזירה בכמה אזורים של רוסיה רבתי. ואז ראו אור הסקירות הראשונות על ההצגות בידיש בכתבי־העת היהודיים ברוסית. זמן לא רב אחרי זה החלו אמרגנים לזמן להקות־שחקנים מאמריקה להופעות־אורח. ב־1904 החל הצנזור של משרד הפנים לסקור כתבי־יד בידיש, מבלי לדרוש שהטקסטים יוגשו בגרמנית (גינזבורג 1937: 170-172, גאַרין 1918, כרך ב': 190-197; אויסלענדער 1940: 7-52; 315).

תחיית התיאטרון בידיש החלה ברוסיה ב־1905, כאשר להקת־קאמינסקי, שבה הופיעה הכוכבת אסתר־רחל קאמינסקי, שהיתה במשך שנים רבות להקה נודדת, הנלחמת על קיומה, זכתה לבנין קבוע משלה בווארשה. להקות ידועות אחדות החיו מחדש את הרפרטואר של גולדפאדן והעלו על הבמה את המלודרמות של יעקב גורדין ואחרים תוך כדי הצלחה קופתית ניכרת. ב־1908 נוסדה באודיסה 'להקת הירשביין' (די הירשביין טרופע), שהעלתה על הבמה רפרטואר משלה ופתחה במסע רבי־הצלחות במרכזים העירוניים הגדולים של תחום המושב הרוסי (אויסלענדער 1940; זילבערצוויג 1931, כרך 1: 612-613; 1969, כרך 6: 5254-5281).

הגורם המכריע, שהביא לפריחת התיאטרון בידיש ב־1905, לא היה אלא מפנה מדיני. השלטונות הצאריים הרפו את מושכותיהם, והרשו לכוחות התרבות, שהיו כבולים וכפותים, לעלות ולפרוח.

מערכת ההשכלה

ידיש היתה שפת ההוראה באלפי ה'חדרים' על פני רוסיה כולה, שתכלית הלימודים בהם הצטמצמה כמעט אך ורק ל'חומש וגמרא'. השכלה מודרנית בידיש, לעומת זאת, היתה דלה ומוזנחת ברוסיה הצארית עד קרוב לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. הריני מציין במונח 'השכלה מודרנית בידיש' בתיספר, שבהם נלמדים המקצועות הכלליים (כגון מתמטיקה, גיאוגרפיה ומדעי הטבע) בידיש, או שנלמדים בו בידיש לימודי היהדות החדשים (כגון היסטוריה של עם ישראל, לשון יידיש וספרותה). ההערר המוחלט של לשון-האם, של יידיש, בהשכלתם של הילדים, היה קריאופי בולט במערכת החינוך היהודי המודרני ברוסיה במאה ה-19. ההוראה התנהלה ברוסית, החל מן הכיתות הראשונות, אף כי עובדה זו יצרה קשיים פדגוגיים כבדים ביותר. הרעיון לייסד מערכת השכלה בידיש עלה לראשונה ברעתו של איליה אורשאנסקי, עורך-דין והיסטוריון יהודי באודיסה, שכתב תזכיר בנושא זה אל 'חברת מפיצי ההשכלה' ברוסיה¹⁰.

היו גם אחרים, שדעתם היתה כדעתו של אורשאנסקי, שהוראת ילדים צעירים בלשון, שאין הם יודעים אותה אלא מעט מזעיר, אינה פרודוקטיבית. אלא שלא היה לאל ידם לעשות דבר אל נוכח מדיניות החינוך של רוסיה הצארית. לאחר המרד הפולני של שנת 1863, גזר משרד החינוך הצארי, שלשון ההוראה היחידה בכל בתי-הספר היסודיים והתיכוניים בממלכת פולין ובמחוזות המערביים של רוסיה (כולל אוקראינה) תהיה רוסית. צעד זה היה מכוון בעיקר כדי לעקור את הפולנית ולהילחם נגד התפשטות רגשי הלאומנות הפולנית בקרב הדור הצעיר. הכוונה היתה להטמיע את ההתפתחות התרבותית העצמאית גם של לשונות סלאביות אחרות, כגון אוקראינית ובלורוסית. מגמה זו השפיעה על מערכת ההשכלה היהודית וההוראה בידיש (Wandycz 1974: 196, 243).

במחצית השנייה של המאה ה-19 ניתן להבחין בשלושה טיפוסים עיקריים של בתי-ספר יהודיים מודרניים: א) רשת בתי-הספר הממלכתיים לילדים יהודים, שנוסדה במקורה בימי ניקולאי הראשון (1827-1855); ב) בתי-ספר פרטיים או נתמכים ע"י ארגונים ציבוריים, שהיו מנוהלים ומודרכים ע"י משכילים, אנשי רוח ופילאנטרופים; ג) 'תלמוד-תורה', שהיו ממומנים ע"י קרנות הקהילה היהודית ומיועדים לילדים העניים ביותר. על פי הוראת מוסדות הממשל, נדרשו מוסדות התלמוד-תורה ללמד גם לימודים כלליים לפי תוכנית מסוימת. כל שלושת הסוגים הנ"ל היו נתונים לפיקוח של משרד החינוך הצארי, אשר העניק הסמכה למורים וכיוון את תוכניות הלימודים.

לשון ההוראה-מטעם היתה רוסית, כפי שהיה נהוג בכל בתי-הספר העממיים ברוסיה. יוצאים מכלל זה במקצת היו מוסדות ה'תלמוד-תורה', שהיו בעצם חצי 'חדר' וחצי בית-ספר מודרני. במשך חצי יום נלמדו בו המקצועות הכלליים ברוסית, ואילו בחציו השני של היום – למדו חומש ותלמוד בנוסח המסורתית, ולשון ההוראה היתה יידיש (שרפשטיין 1945: 320-321; לרין 1986: 77-90; קאזר'אן 1956: 194-202).

בבתי־הספר היהודיים הממלכתיים, הפרטיים והציבוריים היתה ההוראה ביידיש אסורה בתכלית האיסור. הירש אברמוביץ, שלמד בבית־ספר ממלכתי בשנות ה־90 המוקדמות כותב:

"כל הלימודים בבתי־הספר הממלכתיים היהודיים התנהלו בלשון הרוסית, לרבות לימודי הדת והתפילות, שנערכו לפני הכניסה לכיתות... הילדים, ובייחוד ילדי כיתה א', לא ידעו אפילו מילה ברוסית. היתה אפוא הוראה, שבמקרה דחוף מותר בכיתה א' (ובכיתה א' בלבד) לתרגם ליידיש, אם ילד אינו מסוגל להבין. אך המורים, כולל גוז'אנסקי, נמנעו מלהשתמש בהוראה הזאת. הם נלחמו מלחמה קשה וממושכת על־מנת לא להשתמש ביידיש" (אברמוביץ' 1956: 33-34)¹¹.

בדומה לו מדווח ד"ר צמח שאבאד, ש"הממשלה הצארית דיכאה באורח חמור את הוראת ה'ז'ארגון' בבתי־הספר. רק לשון הוראה אחת היתה מותרת – רוסית" (שאבאד 1924: 43)¹².

ה'חדר' המסורתי, לעומת זאת, היה מבצר של יידיש, הודות לעובדה, שהוא היה פטור מפיקוח ממשלתי. בשנת 1859 הכיר החוק הממלכתי ב'חדר' כבמוסד דתי גרידא, ומאז חדלו השלטונות להתערב בענייניו, לרבות הנושא של לשון ההוראה. התנועה הציונית ברוסיה ביקשה לנצל את הפירצה הזאת בחוק והקימה בשנות ה־80 וה־90 את ה'חדר המתוקן'. ומאחר שמוסדות לימוד אלה נרשמו כ'חדרים', הם לא היו נתונים לפיקוחו של משרד החינוך. זה איפשר להם לקבוע את תוכנית הלימודים לפי טעמם, ויתר על כן – להכניס את הלשון העברית בהוראה של הלשון והספרות העברית, תולדות עם ישראל והתנ"ך. שורה של 'חדרים מתוקנים' כאלה פעלו ברוסיה בתקופת המעבר בין המאה ה־19 למאה ה־20, והם יצרו למעשה את התשתית לבתי־הספר העבריים המודרניים של הרשת 'תרבות' (שרפשטיין 1945: 305-306, 377-410; אלבוים־דרור 1986: 11-57).

בית־הספר המודרני ביידיש נתקל בקשיים רבים יותר מאשר מקבילו בעברית. מאחר שבתי־הספר ביידיש לא לימדו כלל מקצועות דת, הם לא יכלו להיחשב או להירשם כ'חדרים' (רישום מעין זה היה בדרך כלל טעון אישורו של הרבי־מטעם, שאמנם מדובר במוסד בעל אופי דתי).

בתי־הספר הראשונים ביידיש היו בלתי לגאליים, מעין מוסדות חינוך במחלת. אברהם רייזען ביקר בבית־ספר כזה בווארשה ב־1900. היו בו 20-30 תלמידים, והכל פעל בסודי־סודות במבנה של בית־ספר יהודי פרטי, שנרשם כדין. בניאָסוויאָז' היה קיים בית־ספר, שכל המקצועות נלמדו בו ביידיש. למדו בו 60 תלמידים, אך הוא לא התקיים יותר משנתיים, עד אשר נסגר ע"י המשטרה ב־1903 וכל ציורו הוחרם. בתי־ספר נוספים, שביקשו ללמד ביידיש, קמו במחלת במיר, בבאראנוביץ', בגורודיה, בסטופטס, בזמיריה ועוד כה וכה, אך הם לא החזיקו מעמד אלא זמן לא רב. המפגש הראשון, הבלתי לגאלי, של מורים המלמדים בבתי־הספר ביידיש, נתכנס בוויילנה ב־1907. משתתפי הכנס הזה נאסרו ע"י המשטרה, והמשיכו את דיוניהם בבית־הסוהר (קאָודאָן 1956: 178-184; ניגער 1943: פרק 1).

בתי־ספר ביידיש גדולים יותר ויציבים הוקמו לראשונה בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה בדמיאבקה, פרבר של קיוב, ובווארשה, בשניהם למדו מעל 100

תלמידים. השפעתם היתה מוגבלת, אף שמעם לא הגיע רחוק מפני שאי אפשר היה לכתוב עליהם בעיתונות ביידיש, שפרחה בימים ההם. וזה בעטיו של הסטאטוס הלגאלי שלהם, שהיה מוטל בספק. בית־הספר בדמיאבקה נרשם רשמית כ'חדר', ואילו בית־הספר בווארשה – כ'תלמוד־תורה'. לפיכך העריכו, שיהיה זה מן החוכמה לא למשוך יותר מדי תשומת לב ופרסום. מכאן, שרק מעטים מיהודי רוסיה בכלל ידעו על קיומם. כתב של עיתון בונדאי התאונן ב־1913 על העדר של אפילו בית־ספר ביידיש אחד לדוגמה בכל רוסיה. וכך כתב: "על אף כל המכשולים, אין זה בלתי אפשרי לייסד בית־ספר כזה". יש לשער, שהוא אפילו לא ידע, שהדבר אמנם קם והיה (קאזדאן 1956: 186–193).

סיכום

הדיכוי של הפעילות התרבותית, החינוכית והחברתית ביידיש היה בבחינת סימן־היכר מובהק של מדיניות הגזירות ברוסיה הצארית כלפי היהודים. שנאת היהודים הרשמית באה לידי ביטוי לא רק באמצעות הגבלת איזור המגורים היהודי, והגבלת מקורות הפרנסה שהותרו ליהודים, של קביעת מכסות מצומצמות לסטודנטים יהודים במכללות, של הסלחנות ואף העידוד כלפי נגישות ופרעות, אלא גם באיסור על יידיש, לשונם של המוני היהודים, בדפוס, על הבמה ובבתי־הספר, וכן בנסיבות ציבוריות אחרות (ראה שוב בהערה 12). יידיש היתה אפוא מרכיב ב'שאלת היהודים' ברוסיה הצארית.

אל המאבק על זכויות היידיש ברוסיה הצטרפו באורח חיוני כל התנועות הפוליטיות היהודיות, לרבות הציונים ברוסיה, שהכריזו על כך בתוכנית הלסינגפורס – 1906 (Reinhartz & Flohr 1980: 343–344).

מאבק זה היה גם בתשתית החלטת־המפתח של ועידת־צ'רנוביץ למען לשון יידיש (1908), שרק לעתים רחוקות מצטטים אותה במלואה, לאמור: "הוועידה הראשונה למען לשון יידיש מכירה ביידיש כשפה לאומית של העם היהודי, ותובעת להעניק לה שוויון זכויות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות" (ההרגשה שלי – ד. פ.) (ייווא 1933: 108).

לא יהיה זה נכון ליצור את הרושם, שיידיש היתה הלשון היחידה שנרדפה במשטר הצארי. הפולנית נרדפה באורח שיטתי בבתי־הספר, אף נאסרה לשימוש המוסדות הרשמיים בכל 'מלכות פולין'. אך רדיפת הפולנית לא היתה מקיפה כל־כך. התיאטרון הפולני גאה ופרח בווארשה ובערים אחרות בשלהי המאה ה־19, ומספר כתבי־העת בפולנית עלה מ־22 ב־1864 ל־92 ב־1894. הטיפול באוקראינית היה חמור יותר. ב־1876 גזר המשטר הצארי ואסר הדפסה של ספרים, עיתונים, כתבי־עת וכו' בלשון האוקראינית. נאסר גם התיאטרון באוקראינית (פרט למספר יוצאים מן הכלל מעטים). האיסור הל, כמובן, גם על בתי־הספר. אם אמנם אפשר לבקש הקבלה למדיניות הצאר כלפי יידיש ניתן למצוא אותה ביחס אל האוקראינית (Shevelow 1986: 70–171; Wansycz 1974: 253, 264, 267).

- 1 ייתכן שהיים ז'יטלובסקי היה הראשון שהשתמש בביטוי 'ידישע קולטור' בהתכוונו לתרבות בידיש. ראה במסתו **ציוניזם אדער סאָציאַליזם** (ציונות או סוציאליזם) משנת 1898 (זשיטלאָוסקי 1917, כרך 5: 72).
- 2 זהו הרושם המתקבל מספרם של מארק זבורובסקי ואליזבת הרצוג (Zborowski & Herzog 1952). מחקרו המלומד והמעורר של אברהם מענעס על 'תקופת מזרח אירופה בתולדות ישראל' (מענעס 1950) אף הוא אחוז בקונצפציה שגוייה זו.
- 3 "ה'בונד' יצר תרבות בידיש... הוא הפך את הו'ארגון השוקי ללשון, אשר ניתן לדון בה בבעיות מדעיות רציניות. יתר על כן, ה'בונד' לימד את המוני היהודים כיצד לקרוא. לפנים... רק בעלי ההשכלה הבינו את מגדלי מוכר־ספרים, ורק מעטים קראו את ה'יום־טוב' בלעטלעך' של פרץ. ה'בונד' יצר חוג נרחב של קוראים, המחפשים ספרים טובים ועיתונים, והוא גם יצר ספרות חדשה למען החוג הזה". בדברים המגמתיים האלה, שפורסמו בעיתון בונדאי, ראה שמואל פורטנטי מעין סיכום מדוייק של תרומת ה'בונד' לתרבות יידיש (Medem 1979: 475-476).
- 4 אפשר גם להצביע על יצחק־יואל לינצקי ויהושע־מרדכי ליפשיץ כעל סופרים, שעמדו על כך, שידיש היא המכשיר היעיל היחיד להשכלת העם, ואף לגלגו בזלזול על השימוש בעברית, בשנות ה־60 של המאה. על מרגוליס ראה: Shaw 1988. על אורשאנסקי – כאן להלן. וכן השווה: Miron 1973: 1-66.
- 5 ראה: Goldsmith 1987: 45-70. על הפולמוס שהתעורר בעקבות פרסום היודישע פּאָלקס־ביבליאָטעהק' של שלום־עליכם ראה: קרעסל 1954.
- 6 מקץ חצי שנה הוחלץ י. ח. רבניצקי בעורך אחר: ד"ר יוסף לוריא, או תושב וארשה, וכך גם חלה הקלה בלוגיסטיקה המורכבת, שהיתה אחוזה בהוצאה של 'דער יוד'.
- 7 שלושת הכרכים של הקבצים די יודישע ביבליאָטעק (שניים שראו אור ב־1891 ואחד ב־1895) נחשבו אף הם ע"י הצנזורים לספרים בודדים. ראה: ניגער 1952: 204-222.
- 8 גם לינצקי פרסם סידרה של 11 עלונים חודשיים, כל אחד בכותרת אחרת, ב־1887. ראה: רייזען 1930, כרך 2: 172.
- 9 זכרונותיו של פישזון 'פּוֹפֿציק יאָר יידיש טעאַטער' (זכרונות) הם המקור החשוב ביותר על התיאטרון בידיש ברוסיה אחרי גזירת האיסור. זכרונות אלה הופיעו בהמשכים על דפי ה'מאַרגן־זשורנאַל' בימי ששי מה־10.10.1924 עד ה־1.5.1925, מה־23.10.1925 עד ה־13.11.1925, מה־11.12.1925, מה־15.1.1927, מה־22.1.1926. בעיקר ראה את ההמשכים מה־23.10.1925 עד ה־13.11.1925. וכן: דינעזאָן 1927: 222; פּרילוצקי 1921: 73-72.
- 10 את התזכיר של אורשאנסקי מעלה בדיונו אברהם גולומב במאמרו 'די יידיש־וועלטלעכע שול' (אַלגעמיינער איבערזיכט), שול אַלאַמאַנאַך, פילדלפיה 1935: 29-20. עדיין לא איתרתי את התעודה המקורית בתולדות 'חברת מפיצי ההשכלה' של רוזנטל או בעבודתו של צ'ריקובר.
- 11 רצוני להודות כאן לגב' דינה אברמוביץ, ספרנית המחקר במכון יווא, בניו־יורק, שהפנתה את תשומת לבי למקור הזה, שנכתב בידי אביה.
- 12 המשטרה אסרה את השימוש בידיש גם במפגשים ציבוריים ואף הפריעה, למשל, באסיפות של האיגודים המקצועיים הלגאליים ב־1906, בבואם לדרוש שיש לדבר בהן אך ורק רוסית (די געשיכטע פֿון בונד, כרך 2, ניו־יורק, 1962: 426, 433).

- אבראמאווויטש הירש 1956: 'ש. גאזשאנסקי', פארשווונדענע געשטאלטן, בוענאָס אפּירעס. אויסלענדער נחום 1940: 'ידישער טעאטער 1887-1917, מאַסקווע.
- אלבוים־דרור רחל 1986: 'תּמורות בחינוך ובחברה היהודית', החינוך העברי בארץ־ישראל 1854-1914, ירושלים.
- גאָרין, ב. 1918: די געשיכטע פֿון ייִדישן טעאטער, ניו־יאָרק.
- גינבורג שאָל 1937: 'דער פֿאַרבאַט פֿון אידישן טעאטער', היסטאָרישע ווערק 1, ניו־יאָרק, 165-172.
- גינבורג שאָל 1944: 'די ערשטע ייִדישע טעגלעכע צייטונג אין רוסלאַנד — 'דער פֿריינד', דאָס אַמאָליקע פעטערבורג, ניו־יאָרק.
- דובנאָוו שמעון 1929: 'דאָס ייִדישע פֿאַלקסבלאַט אין פעטערבורג', פֿון זשאַרגאָן צו ייִדיש, ווילנע, 10-16.
- דינעזאָן יעקבֿ 1927: 'דאָס ייִדישע טעאטער', זכּרונות און בילדער, וואַרשע.
- דרוק דוד 1927: געשיכטע פֿון דער ייִדישער פרעסע (אין רוסלאַנד און פּוילן), וואַרשע.
- הערץ י.ש. 1972: 'די אומלעגאַלע פרעסע און ליטעראַטור פֿון "בונד"', פּנסק פֿאַר דער פֿאַרשונג פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור און פרעסע, באַנד 2, רעד. חיים בעז, ניו־יאָרק, 294-366.
- וויינשטיין ב. 1930: 'די ערשטע יאָרן פֿון ייִדישן טעאטער אין אָרעס און ניו־יאָרק', ארכיוו פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאטער און דראַמע (רעד' יעקב שאַצקי), ניו־יאָרק, 243-254.
- זיטלאַווסקי חיים 1917: 'ציוניזם אָרער סאָציאַליזם' (1898), געזאַמלטע שריפֿטן 5, ניו־יאָרק, 47-76.
- זילבערצווייג זלמן 1931: 'אַבֿרהם גאַלדפֿאַדען', הירשביין טרופֿע' לעקסיקאָן פֿון ייִדישן טעאטער 1, ניו־יאָרק.
- זילבערצווייג זלמן 1969: 'אַבֿרהם יצחק קאַמינסקי', לעקסיקאָן פֿון ייִדישן טעאטער 6, מעקסיקאָ סיטי.
- טאַמבור וואָלף 1977: 'ייִדישע פרעסע אין רומעניע, בוקאַרעשט.
- יווואָ 1933: די ערשטע ייִדישע שפּראַך־פֿאַנפֿערענץ, ווילנע.
- לובאַמירסקי י. 1927: 'דער ייִדישער טעאטער אין צאָרישן רוסלאַנד' טעאטער־בון, קיזעוו, 95-112.
- לוין סבינה 1986: 'תּולדות בתי־הספר היהודיים החילוניים בפּוילן באַרבעים השנים האַחרונות של המאה ה־19', גלעד 9, תל־אביב, 77-90.
- מרמר ק. (רעד') 1951: אַהרן ליבערמאַנס בריוו, ניו־יאָרק.
- מענעס אַבֿרהם 1950: 'די מורח־אייראָפּעיִשע תקופֿה אין דער ייִדישער געשיכטע', אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע — יידן 4, ניו־יאָרק, 275-430.
- ניגער שמואל 1943: אין קאַמף פֿאַר אַ נייער דערציונג, ניו־יאָרק.
- ניגער שמואל 1952: יצחק לייבוש פּרץ, בוענאָס אפּירעס.
- פּרילווצקי נח 1921: 'די רעכטלעכע לאַגע פֿון ייִדישן טעאטער', ייִדיש טעאטער, ביאַליסטאָק, 73-77.
- פּישאָן אַבֿרהם־אַלטער 1924-1926: 'פֿופֿציק יאָר ייִדיש טעאטער', מאַרגן־זשורנאַל, בהמשכים, (ראה לעיל הערה 9).
- ציטראָן שמואל־לייב 1923: די געשיכטע פֿון דער ייִדישער פרעסע, ווילנע.
- ציטראָן שמואל־לייב 1928: דריי ליטעראַרישע דורות, וואַרשע.
- קאָודאַן חיים שלמה 1956: פֿון חדר און שקאַלעס ביז צישאַ, בוענאָס אפּירעס.

- קירושניץ אברהם 1930: די יידיש פרעסע אין דער געוועזענער רוסלענדישער אימפעריע, מאַסקווע.
- קרעסל געצל 1954: 'א היסטאָרישע פּאָלעמיק וועגן דער ייִדישער ליטעראַטור', די גאַלדענע קייט 20, תל-אביב, 338-355.
- רייזען זלמן 1930: לעקטיקאָן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, פרעסע און פֿילאָלאָגיע, ווילנע.
- רימיניק י. 1927: 'רעדיקעס אָפֿן אידישן טעאַטער אין רוסלאַנד אין די 80-ער און 90-ער יאָרן', טעאַטער־בוך, קיעוו, 73-94.
- שאַבאַד צמח 1924: 'די ייִדישע שולן אין ווילנער קאַנט, (אַ קוק אויף צוריק)', שול־פּנקסט, ווילנע.
- שאַצקי יעקב 1940: 'גאַלדפֿאַדען אין וואַרשע', הונדערט יאָר גאַלדפֿאַדען, ניו־יאָרק, 1-16.
- שאַצקי יעקב 1953: געשיכטע פֿון ייִדן אין וואַרשע, ניו־יאָרק.
- שמרוק חנא 1978: ספרות ייִדיש – פרקים לתולדותיה, תל-אביב.
- שרפשטיין צבי 1945: תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים 1, ניו־יורק.
- Goldsmith E. 1987: *Modern Yiddish Culture, the Story of the Yiddish Language Movement*, New-York.
- Medem Vladimir 1979: *The Life and Soul of a Legendary Jewish Socialist*, New-York.
- Miron Dan 1973: *A Traveler Disguised*, New-York.
- Reinhartz Yehuda & Flohr Mendes 1980: *The Jew in the Modern World*, Oxford.
- Sandrow Nahma 1977: *Vagabound Stars*, New-York.
- Shaw Peter 1988: *The Jewish Community of Odessa, A Social and Institutional History*, Unpublished Ph.D. Dissertation.
- Schwartz Solomon M. 1951: *The Jews in the Soviet Union*, Syracuse, New-York.
- Wandycz Piotr S. 1974: *The Lands of Partitioned Poland*, Seattle.
- Zborowski Mark & Herzog Elizabeth 1952: *Life is with People*. New-York.
- Zipperstein Steven 1983: 'Haskala, Culture Change and 19th Century Russian Jewry: A Reassessment' *Journal of Jewish Studies*, vol. 34, no. 2, pp. 191-207.
- Zipperstein Steven 1985: *The Jews of Odessa: A Cultural History*, Stanford, California.